

BİBLİYOGRAFYA :

Eski Oğuzca Sözlük: Bahşayış Lügati (haz. Fikret Turan), İstanbul 2001, s. 105, 169; Nerşahi, *Târih-i Buḥârâ* (nşr. Ch. Schefer), Amsterdam 1976, tür.yer.; Hâkim en-Nisâbü'rî, *Târih-i Nişâbü'rî* (trc. Muhammed b. Hüseyin Halife-i Nişâbü'rî, nşr. M. Rızâ Şeffî Kedkenî), Tahran 1375 hş., s. 221-222, 259; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târiḥ* (nşr. Ali Ekber Feyyâz), Meşhed 1375 hş., s. 728-729; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (nşr. M. De-bîr-i Siyâki), Tahran 1375 hş., tür.yer.; Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk: Siyâsetnâme* (nşr. H. Dar-ke), Tahran 1372 hş., s. 43, 139; Gazzâlî, *Mekâtib-i Fârsî-yi Gazzâlî* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1362 hş., s. 38-44; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme* (nşr. G. le Strange - R. A. Nicholson), London 1921, tür.yer.; Muhtârî, *Divân* (nşr. Rükneddin Hümâyûn Ferruh), Tahran 1336 hş., s. 218, 115-121, 274-279, 284, 290, 309; Muizzî, *Divân* (nşr. Nâsir Heyyirî), Tahran 1362 hş., s. 211-213, 623, 630, 648; Senâî, *Mekâtib* (nşr. Nezâr Ahmed), Tahran 1362 hş., s. 18-27, 61-69; Am'ak-ı Buhârî, *Divân* (nşr. Saîd-i Neffîsî), Tahran, ts., s. 14-15, 188-189; Nizâmî-i Aruzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Mirza M. Kazvînî), Leyden 1910, s. 43-44; Müntecebüddin Bedî, *'Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvînî - Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 20, 23-24, 29, 41, 56, 80-85; Hamîdî Ömer b. Mahmûd el-Belhî, *Makâmât-ı Hamîdî* (nşr. Rızâ İnzâbî Ne-jâd), Tahran 1372 hş., s. 21-22; Beyhakî, *Târiḥ* (Behmenyâr), s. 20, 273; Enverî, *Divân* (nşr. M. Takî Müderris-i Razavî), Tahran 1337-40 hş., I, 195-198, 200-205; II, 570, 610, 628, 727-728; Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî, *Selcûknâme* (nşr. A. H. Morton), Warminster 2004, s. 46; Hâkânî-i Şîrvânî, *Divân* (nşr. Cihangîr Mansûr), Tahran 1375 hş., s. 105-107, 162, 179-180, 242-244, 306-307, 646; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (nşr. Muhammed İkbâl), Tahran 1364 hş., s. 39, 157; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig 1867 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1994, III/1, s. 231; IV/1, s. 509-510, 858; Avfî, *Lübâb*, I, 34; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, X, 154, 174; Bûndârî, *Zübde'tü'n-Nusra* (Burslan), tür.yer.; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 27; Devletşah, *Tezkiretü's-şu'arâ* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1366 hş., s. 26, 58-60; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 164; a.mlf., "Selçuklular", *İA*, X, 353-416; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grossselgügen und Horazmşâhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, s. 126-127, 164-165, 167; R. W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972, s. 7-18, 249-255; R. Mottahedeh, "Administration in Bü-yid Qazvin", *Islamic Civilisation: 950-1150* (ed. D. S. Richards), Oxford 1973, s. 33-45; A. K. S. Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia", a.e., s. 105-125; a.mlf., "The Internal Structure of Saljuq Empire", *CHIr*, V, 203-282; a.mlf., "Atabetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi" (trc. N. Kaymaz), *TTK Belleten*, XXXVII/147 (1973), s. 365-394; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, tür.yer.; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1979-92, I, tür.yer.; III, 348, 364-365; V, tür.yer.; a.mlf., "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar II: Risâle-i Senceriyye", *DDL*, I/3 (1969), s. 15-55; M. Kretschmar, *Pferd und Reiter im Orient: Untersuchungen zur Reiterkultur Vorderasiens in der Seltschukenzeit*, Hildesheim-New York 1980, s.

124-125, 132; S. G. Agadzhanov, *Selçukiden und Turkmenien im 11.-12. Jahrhundert* (trc. R. Schletzer), Hamburg 1990, s. 27-57; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, tür.yer.; a.mlf., *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, tür.yer.; G. M. Kurpalidis, *Gosuderstvo Velikikh Seldjoukidov*, Moskva 1992, tür.yer.; Jean-Michel Mouton, *Damas et sa Principauté sous les Saljoukides et les Bourides (468-549/1076-1154)*, La Caire 1994, s. 15-17, 121-376; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, tür.yer.; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, tür.yer.; J. M. Smith, "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Ir.S*, XI (1978), s. 57-81.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

C) Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat. Dinî ve İlmî Hayat. Selçuklular, İslâm dünyasının siyasî liderliğini ele aldıktan sonra iç politikada Şii Fâtımîler, dış politikada Bizanslılar'la mûcadele etmeyi temel ilke kabul etmişlerdir. Şii Fâtımîler'e karşı Sünnîliğin hâmisî olmuşlardı ve Sünnîlik ülkenin her yerinde gelişip yayılmıştı. Türkler'in büyük çoğunluğu gibi Selçuklu sultanları da Sünnîliğin Hanefî yorumunu tercih etmişler ve bu konuda son derece titiz davranmışlardır. Mezheplerine olan bağlılıkları 1055'te Bağdat'a geldiklerinde kâdîkudât tayininde de kendini göstermiş, vefat eden Şâfiî âlimi İbn Mâkûlâ'nın yerine Hanefî âlimi Ebû Abdullah ed-Dâmegânî kâdîkudâtlığa getirilmiştir. Otuz yıl boyunca bu görevi yürüten Dâmegânî ile Hanefîlik önemli bir gelişme göstermiş, ülkenin değişik yerlerine tayin edilen Hanefî kadıları mezheplerinin yayılması için çalışmışlardır. Melikşah'ın son dönemlerine kadar hilâfet merkezi Bağdat'ta Hanefî bir kâdîkudâtın bulunması bu konuda Selçuklular'ın etkinliğini göstermektedir. Tuğrul Bey'in Nişâbur'da inşa ettirdiği medreseden sonra Sultan Alparslan, Bağdat'ta Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında Hanefîler için bir medrese yaptırmıştır. Bu medresede ilk dersi Hanefîler'in önemli şahsiyetlerinden Ebû Tâhir İlyâs ed-Deylemî vermiş, Ebû Tâlib Hüseyin ez-Zeynebî de elli yıl boyunca müderrislik yapmıştır. Hanefî mezhebinin asıl yayılma sahası Belh, Rey, Buhara, Semerkant, İsbicâb ve Nişâbur gibi Horasan ve Mâverâünnehir'in önemli şehirleridir. Selçuklular döneminde Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr el-İsbicâbî, Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Ebû Bekir Hâherzâde ve Şemsü-leimme es-Serahsî gibi önemli âlimler bu bölgelerden yetişmiştir. Irak bölgesi de Hanefîliğin yayıldığı alan olmuştur. İkinci

büyük Sünnî mezhep olan Şâfiîlik daha çok Hicaz ve Mısır'da yayılmakla birlikte sonraları Suriye ve Irak bölgelerinde de etkin bir konuma gelmiştir. Şâfiîler'in bu bölgelerde Hanefîler'le beraber fetva ve öğretim işlerini paylaşmaya başlamaları Selçuklular dönemine denk gelir. Fâtımîler'in açmış olduğu Ezher Medresesi'nden yetişen Şii-Bâtınî dâîlerin çalışmalarına karşı Selçuklular, Nizâmiye medreselerini inşa ettirmişlerdir. Şiilik propagandaları Hicaz ve Suriye gibi halkı Arap olan bölgelerde yaygın olduğu için Selçuklular, Arap topluluklarının daha çok benimsediği Şâfiî mezhebi esaslarına göre eğitim yapan medreselerin açılmasını sağlamışlardır. Böylece Şii propagandalarının etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâfiî, İmam Gazzâlî, İlkîyâ el-Herrâsî ve Muhammed b. Yahyâ en-Nisâbü'rî gibi şahsiyetler bu medreselerde müderrislik yapmıştır. Endülüs'ten Mâverâünnehir'e, Kafkaslar'dan Yemen'e kadar çeşitli bölgelerden gelen öğrenciler Bağdat, Nişâbur, Merv, Herat ve İsfahan gibi şehirlerde nizâmiyelerde okuyarak memleketlerine dönmüş ve Sünnîlik üzerinde ortak bir kültürün gelişmesine hizmet etmiştir. Hanbelî mezhebi ise gerek arkasında siyasî desteğin olmaması gerekse Hanbelîler'in kendi mezhep anlayışları yüzünden fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Daha çok Bağdat ve çevresinde görülen Hanbelî mezhebinin Selçuklular dönemindeki en büyük temsilcisi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Suriye ve Harran'daki diğer önemli temsilcisi süfi müellif Hâce Abdullah-ı Herevî'dir. Mâlikî mezhebi de Selçuklular'ın hâkim olduğu Irak, Bağdat ve Suriye'de mensupları az olmakla beraber varlığını sürdürmüştür. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Abdullah el-Mâlikî ve Ebû Ya'lâ Ahmed b. Muhammed el-Abdî dönemin önemli Mâlikî âlimleridir. Bu dört Sünnî mezhebin yanında Evzâî ve Zâhirî mezhepleri de varlıklarını kısmen devam ettirmişlerdir.

Selçuklular döneminde açılan medreselerde dinî ilimlerin yanı sıra edebiyat, riyâziye, astronomi ve felsefe okutulmuş, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Cüveynî, Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî gibi din âlimleri yanında diğer ilimlerde de söz sahibi âlimler yetişmiştir. Bu dönem edebiyat sahasında büyük şahsiyetlerin yetiştiği çağ olmuştur. Tuğrul Bey'in divanında görev alan Ali b. Hasan el-Bâharzî, Alparslan ve Melikşah'a hizmet eden Tuğrâî gibi edipler bunlar arasında sayılabilir. Hatîb et-Tebrîzî ve

Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîki gibi edipler aynı zamanda müderrislik görevi yapmıştır. Abdülkâhîr el-Cürcânî gibi edebiyatçıları yanında *el-Muḥîṭ fî luḡâti'l-Kurʿân*'ın müellifi Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Beyhâkî ve Zemahşerî gibi edip ve din âlimleri de yetişmiştir. Fars yazı dili ve edebiyatı Selçuklular devrinde altın çağını yaşamış; Muizzî, Enverî, Hâkânî ve Nizâmî gibi şairler Fars edebiyatının en güzel örneklerini vermiştir. Selçuklular dönemi fen bilimleri alanında da önemli başarıların elde edildiği bir devirdir. Ömer Hayyâm, Melikşâh'ın emriyle kurduğu rasathânedeki astronomi çalışmalarını yürütmüş, Melikşâh'ın lakabına nisbetle güneş yılını esas alan Celâlî takvimini hazırlamıştır. Bu alandaki çalışmalar Muhammed b. Ahmed el-Beyhâkî tarafından Sultan Muhammed Tapar döneminde İsfahan rasathânesinde sürdürülmüş, Bedî' el-Usturlâbî çalışmaları tamamlayıp zîcleri tesbit etmiştir. Sultan Sencer döneminde Abdurrahman el-Hâzinî, Selçuklu ülkesinin enlem ve boylamlarını gösteren "Zîc-i Sencerî"yi hazırlamış ve sahasında önemli bir çalışma olan *Mîzânü'l-hikme* adlı kitabı kaleme almıştır. Bu gelişmeler Nasîrüddîn-i Tûsî'nin Merâğa'daki rasathânesini kurmasına zemin hazırlamıştır. Selçuklular devrinde tıp sahasında da önemli gelişmeler olmuştur. Sultan Alparslan zamanında yeni hastahaneler açılmış, Sâbûr b. Sehl ve İbnü't-Tilmîz gibi ünlü hekimler burada hizmet vermiştir. Sefer esnasında askerlerin tedavileri için 100 deve ile taşınan seyyar hastahanelerin kurulduğu belirtilmektedir. Bu dönemde Bağdat'a gelen Constantin Afrikanus müslüman hekimlerin eserlerini Salerno'ya götürerek Latince'ye çevirmiş, bu eserler Avrupa tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eczacılık, kimya, botanik ve biyoloji gibi fen bilimleri yanında mimarlık ve güzel sanatlar konusunda da Selçuklular devrinde önemli başarılarla tanınmaktadır.

Fikrî Hayat. Selçuklular döneminde özellikle Mu'tezile düşüncesinden kaynaklanan fikrî hareketlerin toplumu etkilediği görülmektedir. Selçuklular amelde Hanefîliği, itikadda Mâtürîdîliği benimsemişti. Hanefîliğin akli ve nakli ayrı ayrı birer bilgi kaynağı kabul etmesinden dolayı Mu'tezile mezhebi mensuplarının bir kısmı amelde Hanefîliği kabul etmişti. Tuğrul Bey ve Alparslan'ın vezirliğini yapan Amîdülmülk el-Kündürî amelde Hanefî, itikadda Mu'tezilî idi. Şâfiî ve Eş'arî olan Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah'ın (İbnü'l-Muvaffak) Nişâbur Şâfiîleri'nin reisliğine tayini

Kündürî'yi rahatsız etmiş, onun vezirlik makamına getirilmesi ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla Tuğrul Bey'den ehl-i bid'ata minberlerden lânet edilmesi için izin aldıktan sonra lânete Eş'arîler'i de katmıştır. Böylece ülkede uzun yıllar sürecek bir fikrî çatışma ve kargaşa başlamıştır. Bu durum Eş'arî âlimlerini rahatsız etmiş, Tuğrul Bey'le görüşüp bu haksız uygulamanın kaldırılmasını talep etmişlerdir. Abdülkerîm el-Kuşeyrî yapılanların yanlışlığını göstermek için bir risâle kaleme almış, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, Kündürî'ye bir mektup yazarak baskıların kaldırılmasını istemiştir. Bu girişimlerden bir sonuç alınamadığı gibi uygulama daha da genişletilmiş, Şâfiîler de ehl-i bid'at sayılmış, kitap yazma, vaaz, hutbe ve ders verme gibi faaliyetleri yasaklanmıştır. Bazı Eş'arîler yakalanarak hapsedilmiş, İmam Cüveynî ve Beyhâkî gibi âlimler memleketlerini terketmek zorunda kalmıştır. Ancak bu uygulama diğer Sünnî âlimlerinde tepkiyle karşılanmış, Şâfiî Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Hanefî Ebû Abdullah ed-Dâmegânî uygulamanın câiz olmadığına ve sorumluların cezalandırılması gerektiğine dair fetva vermiştir. Eş'arîler'e lânet edilmesi olayı Sultan Alparslan'ın tahta geçmesine kadar devam etmiş, Alparslan, Kündürî'nin yerine Şâfiî ve Eş'arî olan Nizâmülmülk'ü getirmiştir. Nizâmîye medreselerinin açılması ve Şâfiî-Eş'arî ulemâsına geniş imkânlar tanınmasıyla mesele tarihe karışmıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Eş'arîliğe te'vil metodunu getirmiş, öğrencisi Gazzâlî kelâmın kapılarını felsefe ve mantığa açmış, Ehl-i sünnet dışı fikirlerle mücadele etmiş, aklın çözemediği meselelere vahye dayanmak gerektiğini söyleyerek mutasavvıf kişiliğini ortaya koymuştur. Eş'arî kelâmının nihai zaferi Gazzâlî ile temin edilmiş, daha sonra gelen Fahreddin er-Râzî gibi âlimler de aynı yolda yürümüştür. Özellikle Râzî kelâmı iyice aklılaştırmak Eş'arî kelâmına yeni ufuklar açmış, felsefeyi kelâmı birleştirip felsefî kelâm dönemini başlatmıştır. Bu devirde Hanbelîler'le Eş'arîler arasında da fikrî ihtilâflar yaşanmış, bu ihtilâflar Sultan Melikşâh döneminde devam etmiştir. Mu'tezilî Ebû Ali b. Velîd'in mezhebin görüşlerini yaymaya çalıştığı sırada benzer durumlar yaşanmış, tartışmalar halk kesimlerine yayılınca olaylar çıkmış, halifenin ve Nizâmülmülk'ün araya girmeyle bu olaylar yatıştırılmıştır. Bütün bunlara rağmen Mu'tezile'nin varlığını devam ettirebilmesi kısmen Selçuklular'ın hoşgörüsü sayesinde olmuştur. Nitekim Sul-

tan Sencer'in dostlarından Şehristânî ve müfessir Zemahşerî, Mu'tezilî olup itibar görmüşlerdir. Selçuklular sadece Mu'tezile'ye değil diğer felsefî düşüncelere de hoşgörüyle yaklaşmışlardır. Türkler'in Bağdat'a intikali ve bir siyasî güç olarak ortaya çıkmasıyla birlikte uygulamadaki hali-felik ve saltanat kurumlarının meşruiyet meselesi dönemin âlimlerini meşgul etmiş ve konu siyaset bağlamında ele alınarak iki kurumun hukukî durumları, yetki ve sorumlulukları belirlenmeye çalışılmıştır. Mâveridî, İslâm tarihinde kapsamlı bir devlet teorisi geliştirme konusunda ilk teşebbüs olan *el-Aḥkâmü's-sultânîyye*'de İslâm amme hukukunun teorik meseleleri üzerinde durarak halifenin gerekliliğini delillerle savunmuş, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî *Ğıyâşü'l-ümem (el-Ğıyâşi)* adlı eserinde Şiîler'in hilâfet konusundaki görüşlerini reddetmiş ve, "İmam Kureys'tendir" şeklindeki klasik görüşü devam ettirmiştir. Nizâmülmülk'ün, *Siyâsetnâme* adlı eserinde saltanatın meşruiyetini savunurken hilâfet kurumundan hiç bahsetmemesi dikkat çekicidir. Gazzâlî hilâfeti kabul eden, fakat saltanatı da benimseyen yeni bir görüş ortaya koymuş, ulemâyı halife ve sultan arasında üçüncü bir güç kaynağı kabul etmiş, devlet yönetiminde bilginlerin yol gösterici niteliğine vurgu yapmıştır.

Tasavvufî Hayat. Selçuklular, İslâm dünyasının siyasî liderliğini ele aldıktan sonra Kitap ve Sünnet'e dayalı tasavvuf anlayışını koruma ve gelişmesine yardım etme hususunda gayret göstermişlerdir. Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu sultanları mutasavvıflara karşı büyük saygı göstermiştir. Tuğrul Bey dönemin şeyhlerinden Baba Tâhir-i Uryân'ın nasihatlerini dinler, Melikşâh âlimlere ve şeyhlere bol ikramlarda bulunur, onların gönüllerini hoş tutmayı severdi. Nizâmülmülk de ulemâyı ve sûfilere büyük itibar gösterirdi. Horasan sûfiliğinin görüşlerini temsil eden Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, hocası Nasrâbâdî'nin, "Tasavvufun aslı Kitap ve Sünnet'e dört elle sarılmaktır" şeklindeki görüşünü devam ettirerek Selçuklular döneminin önemli âlim ve sûfisi Abdülkerîm el-Kuşeyrî'yi etkilemiştir. Kuşeyrî önce Ebû Ali ed-Dekkâk'tan, daha sonra Horasan'ın ünlü şeyhi Sülemî'den tasavvuf terbiyesi alarak yetişmiştir. Kuşeyrî'nin öğrencisi ve daha sonra Nakşibendiyye adıyla anılan Hâcegân silsilesinin önemli bir halkası olan Ebû Ali el-Fârmedî, Kuşeyrî ile Gazzâlî'yi birbirine bağlayan köprü vazifesi görmüştür. Nişâbur'da iken Ebû Ali el-Fârmedî-

nin sohbetlerine katılan Gazzâlî hayatının son zamanlarında tam mânasıyla tasavvufa yönelmiştir. Tasavvuf onunla birlikte yeni bir döneme girmiş ve İslâm kültüründe âdeti resmî bir hüviyet kazanmıştır. Nizâmîye medreselerinin müderrisleri ve öğrencileri arasında sayıları çok az olmakla birlikte tasavvufa yönelenler de olmuştur. Bu müderrislerden biri olan Ahmed el-Gazzâlî tasavvufî yönü kardeşinden çok daha ileride önemli bir şahsiyettir. Bağdat Nizâmîye Medresesi'nde Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin talebesi olan Yûsuf el-Hemedânî, Ebû Ali el-Fârmedî'ye intisap edip onun müridi olmuş, Irak, Horasan ve Mâverâünnehir'de halkı irşad etmiştir. Yûsuf el-Hemedânî, Abdullah-ı Berkî, Hasan-ı Endâkî, Ahmed Yesevî ve Abdülhâlık-ı Gucdüvânî gibi dört büyük halife yetiştirmiştir. Yeseviyye tarikatını kurarak Türkler arasında İslâm'ı yayan Ahmed Yesevî, Haydarlık ve Bektaşîlik üzerinde etkili olmuştur. Abdülhâlık-ı Gucdüvânî yine bir Türk tarikatı olan Hâcegân tarikatının kurucusudur. Bu tarikat XIV. yüzyıldan sonra Bahâeddin Nakşibend'e nisbet edilerek Nakşibendiyye adını almış, Türkler arasında en yaygın tarikat haline gelmiştir. Kâdiriyye tarikatının piri Abdülkâdir-i Geylânî, Selçuklular devrinde Bağdat'ta yaşamıştır. Kurduğu tarikat sonraki dönemlerde Kuzey Afrika'dan Çin'e ve Anadolu'ya kadar İslâm dünyasının hemen her tarafına yayılmıştır. Selçuklular devrinde ülkenin çeşitli yerlerinde zâviye ve hankahlar inşa edilerek sûfilerin hizmetine verilmiştir. Aynı amaç için kullanılan ribâtlar, sûfilerin barınma ve eğitim merkezleri olmanın yanında seyahat eden âlimler ve talebeler için konaklama mekânları görevini de sürdürmüştür. Selçuklular döneminde inşa edilenlerle birlikte sûfilere ait ribâtların sayıları artmıştır. Sadece Sultan Melikşah devri ve sonrasında yapılan ribâtların sayısı otuz beş civarındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mâverdî, *el-Ahkâmû's-sultâniyye: İslâmda Hîlâfet ve Devlet Hukuku* (trc. Ali Şafak), İstanbul 1976, s. 5 vd.; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Gıyâsî* (nşr. Mustafa Hilmi – Fuâd Abdülmün'im), İskenderiye 1989, s. 59 vd.; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 75; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Zekkâr), s. 200; Râvendî, *Râhatû's-sudû'a* (Ateş), I, 17-18; Fahreddin er-Râzî, *İ'tikâdâtü fırâkı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* (nşr. Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1407/1986, s. 33 vd.; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), I-V, tür.yer.; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 47 vd.; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, II, 562 vd.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I-VIII, tür.yer.; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğhiyye*, I-IV, tür.yer.; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Ha-*

nâbile, Kahire 1372/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), III, tür.yer.; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fi'tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Dimaşk 1413/1992, tür.yer.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 237-246; C. Zeydân, *Târîh*, II, 222; Kâsim Ganî, *Târîhu't-tasavvuf fi'l-İslâm*, Kahire 1970, s. 671; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtîmiyye*, Kahire 1981, s. 378 vd.; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1983, I, 222, 666 vd.; Abdülmecid Ebû'l-Fütûh Bedevî, *et-Târîhu's-siyâsi ve'l-fikrî*, Cidde 1403/1983, s. 9 vd.; Ömer Feruh, *Târîhu'l-fikrî'l-'Arabî*, Beyrut 1983, s. 337; A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford 1985, s. 105, 106; Ahmed Kemâleddin Hilmi, *es-Selâcika fi't-târîh ve'l-hađäre*, Küveyt 1406/1986, s. 378-405; Müreyzin Saîd Müreyzin el-Useyrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-'Irâk fi'l-'aşrî's-Selcûki*, Mekke 1407/1987, s. 282 vd.; Şevki Dayf, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî*, Kahire 1990, V, 41, 312; A. Miquel, *İslâm ve Medeniyeti* (trc. Ahmet Fidan – Hasan Menteş), İstanbul 1991, I, 247; H. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* (trc. Kadir Durak v.dğr.), İstanbul 1991, s. 176 vd.; Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâmü'l-Cüveynî*, Dimaşk 1412/1992, s. 36 vd.; Hasan Ahmed Mahmûd – Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, *el-'Âlemü'l-İslâmî fi'l-'aşrî'l-'Abbâsî*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikrî'l-'Arabî), s. 542 vd.; E. I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi* (trc. Ali Çaksu), İstanbul 1996, s. 42; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti: 1040-1092*, İstanbul 2002, s. 51-155; a.mlf., "Selçuklular Döneminde Bağdat ve Çevresinde Tasavvuf Hareketleri", *Irak Dosyası* (haz. Ali Ahmetbeyoğlu v.dğr.), İstanbul 2003, I, 87-108; a.mlf., "Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri", *TTK Bildiriler*, XIII (2002), III/2, s. 763 vd.; Ramazan Şeşen, "Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Mevlâna Kongresi: Bildiriler* (haz. Nuri Şimşekler), Konya 2004, s. 233-244; M. Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *TM*, I (1925), s. 101; Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler", *VD*, sy. 12 (1978), s. 248; Bedî'ullah Debîrî Nejâd, "Selçuklular Devrinde Kültürel Durum" (trc. Mürsel Öztürk), *Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi)*, III/8, Ankara 1987, s. 483-490.

AHMET OCAK

II. KİRMAN SELÇUKLULARI (1048-1187)

A) Tarih. İran'da Kirman bölgesi Selçuklular'dan önce Büveyhîler'in elindeydi. Çağrı Bey'in oğullarından Kavurd Bey, 5-6000 Türk atlısıyla Kirman'ın kuzey kesimine girerek yörenin merkezi Berdesîr'i kuşatınca bölgeyi Büveyhîler adına idare eden Behrâm b. Leşkersitân şehri Kavurd Bey'e teslim etti; böylece Kirman Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış oldu (440/1048). Kirman'ın Germsîr denilen güney kesimi Kufs adlı soyguncu bir kavmin elindeydi. Kavurd Bey, Kufs'ları Kirman'ın doğusundaki dağlarda bastırıp çoğunu yok ederek Güney Kirman'ı da ele geçirdi. Onun bu başarısı üzerine Hürmüz adasının emîri Bedir İşâ Selçuklular'a tâbi oldu. Ardından Ka-

vurd Bey, Arabistan'ın güney doğu kısmındaki Uman topraklarını fethetti. İbrâhim Yinal'ın ayaklanmasını bastırmaya çalışan Tuğrul Bey'in isteğiyle Kavurd Bey de kardeşleri Alparslan ve Alp Sungur Yâkûtî gibi amcasının yardımına gitti; Tuğrul Bey yeğenlerinin yardımıyla Yinal'ın isyanını bastırdı (451/1059). Şiraz ve civarı da Türk askerleri ve Deylemliler tarafından Kavurd Bey'e teslim edildi (454/1062). Şebânîkâre emîri Fazlûye'yi bozguna uğrattıktan sonra Şiraz'a dönen Kavurd Bey hutbeyi amcası Tuğrul Bey adına okutup ona hediyeler gönderdi. Ertesi yıl 20.000 Deylemlî'nin başında Şiraz'a yürüyen Fazlûye'nin karşısına 4000 Türk askeriyile çıkan Kavurd Bey, Fazlûye'yi tekrar yenerek birçok esir aldı. Alparslan Rey'de Tuğrul Bey'in yerine geçince (455/1063) Kavurd Bey Kirman'da Alparslan adına hutbe okuttu ve amcasından kalan hazineden ve mallardan pay istedi. Kavurd Bey tahriklere kapılarak saltanat davasına kalkışınca Alparslan 459 (1067) yılında Kirman'a yürüdü. Öncü kuvvetinin Alparslan'ın öncü birliğine yenildiğini görüp korkuya kapılan Kavurd Bey, Cîruft şehrine kaçtı ve bağışlanmasını istedi. Alparslan onu affederek ülkesini geri verdi. Kavurd Bey iki yıl sonra tekrar isyan ettiyse de yine başarılı olmadı. Sultan Alparslan ölüm döşeginde iken Fars'ın Kavurd'a bırakılmasını, hazineden ona hisse ayrılmasını ve başkaldırı Seferiye Hatun'un onunla evlendirilmesini vasiyet etti. Kavurd Bey, Alparslan'ın ölümünü (465/1072) Uman'da duyunca Kirman'a döndü ve 2000 atlı, 4000 yaya ile Hemedan'a doğru yola çıktı. Melikşah ordusunun kendi tarafına geçeceğinden emindi, zira askerlerden birçok davet mektubu almıştı. Onun Rey ile Hemedan arasında yaşayan kalabalık Türkmen boylarına ulaşmak istediğini anlayan Melikşah ile Vezir Nizâmülmülk, Türkmenler'e ondan önce ulaşıp Rey Kalesi'nden aldıkları 500.000 altınla 5000 elbise ve silâhı onlara dağıtıp kendi taraflarına çektiler. Buna rağmen Kavurd Bey savaşa girişmekten çekinmeyip yiğitçe savaştı, uğradığı bozgunun ardından Hemedan dağlarında yakalanarak öldürüldü (Şâban 465 / Nisan 1073). Melikşah'ın amcasını serbest bırakmak istediği, ancak Nizâmülmülk'ün bunu önlediği rivayet edilir. Kavurd Bey cesur ve mahir bir kumandan, ülkenin imarına önem veren bir hükümdardı. Bastırdığı paralar tam ayarlı olduğu için çok sonraları bile diğer paralara tercih edilmiştir. Çeşitli mimari eserleri inşa ettirmiş, yollar boyunca kuyular, havuzlar, kuleler ve kervansaraylar yaptırmıştır.